

The Position of Madrasas in the Development of Transoxiana Islamic Culture (Case Study: Mir Arab Madrasa in Bukhara (1553-1880))

Ahmad Badkoobeh Hazaveh

Associate Professor of Islamic History and Muslim Civilization, University of Tehran

Mostafa Arabameri*

Ph.D. Student of Islamic History and Muslim Civilization, University of Tehran

(Date received: 28 Jan. 2020 - Date approved: 6 Jul. 2020)

Abstract

Mir Arab Madrasa was built in 1553 A.d by Seyyed Abdullah Yemeni Hadramauti, nicknamed Mir Arab, one of the sheikhs of the Naqshbandiyya sect, and Friday prayer leader of Bukhara during the reign of Obaidullah Khan Sheibani (r. 1534-1539). Mir Arab granted the finance of Madrasa by trading Iranian slaves, captivated in the battle of Ghazdewan. Soon, it became an important center for religious higher education along with other Madrasas in Bukhara and students of religious sciences from all over the Muslim-populated areas of Russia and other neighboring towns entered Bukhara to continue their studies. Many Muslims of that territory were breaking into Madrasa of Bukhara, passing Postgraduate and returning to their homeland as an imam or a Khatib in Madrasa or mosques. Namely, Tatar, Hafizuddin Bernagwi, accepted the offer of Khatib in 1850A.d/1267A.d also Ali Mufti bin Walid, was originally from Semey, Kazakhstan and graduate of Bukhara Madrasa, appointed as Kokand's mufti in 1865A.D/1282A.H. Many Tatar and Bashkir scholars who studied in Bukhara became known as "Bukharais" after returning to their homeland. In addition to the significant credit they presented to their community, they also enjoyed a privileged social and saintly status. The educated youth of Kazan found promoters in capitalists, to train scholastics in the way they had been taught themselves. Till the end of Emir Mohammed Alim Khan's rule, coincident with the Bolshevik revolution in Russia, the Mir Arab Madrasas were held on (from 1910-1920 A.D/ 1329-1339A.H). During the Soviet Union era, after the fall of Bukhara by the red army, the mentioned Madrasa like the other seminaries was closed in years till 1945A.D following parley between the head office of Muslim clergies in central Asia and

---

* E-mail: M244.arabameri@ut.ac.ir (Corresponding Author)

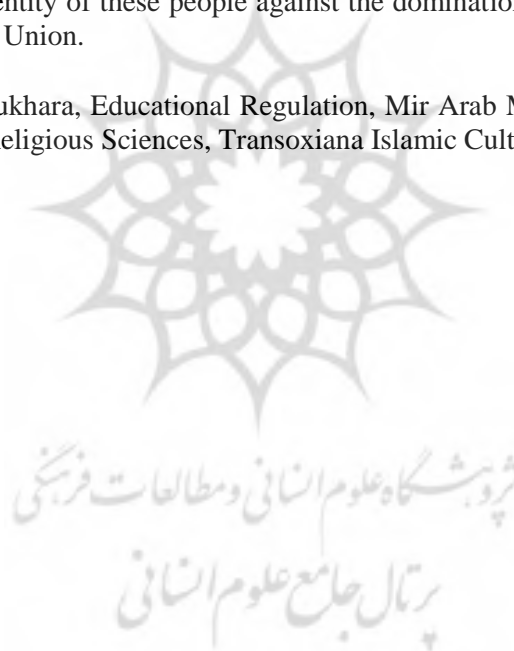
Kazakhstan and the ruling party reopened in 1946 A.D. Traditional national architecture is peculiar to this building a square yard surrounded by two floors of cells, two big domed halls in the left and right corners. Two-store loggias that are adjoining the main façade in the center highlighted with a portal. The inner yard is adorned with composed carved mosaic. In the center of the madrasa, there is a shrine of Ubaydulla emir of Bukhara, who had ruled the city from 1533 to 1540 A.D. At the head of the building, you will see a burial place of the spiritual guide of the khan Miri Arab, whose honor the building got its name.

Life in the Mir Arab SCHSA began with the private study of several brief tracts: *Awwal-i 'ilm*, a short tract that covered the essential requirements (*zururiyat*) of Islam in a question-and-answer format; *Bidan*, an exposition of the basic rules of Arabic grammar in Persian and *Adab-i muta'allimin*, which covered the adab of the student. After that, the student read *Sharh-i Mulla*, a commentary on Ibn Hajib's *Kafiya* (which the student had already studied) by Abdurrahman Jami, the Timurid poet; written in Arabic, this was the first book studied with a *mudarris*. At the same time, the student started studying formal logic with an assistant teacher, using the *Shamsiya* of Najmuddin Qazvini (d.1276); when he was ready, he moved on to the *Hashiya-yi Qutbi*, a commentary on *Shamsiya*; concurrently with the *Hashiya*, the student was introduced to theology (*'Ilm-i kalam*) through the *'Aqa'id* of Abu Hafis Nasafi (d. 1142), which he read with an assistant teacher. Later, the student moved to various glosses on this book. These were followed by the *Tahzib ul-Mantiq wa'l kalam*, a tract on logic and dogma by Sa'duddin Taftazani (d. 1381); *Hikmat ul-'ayn* by Qazvini, a tract on natural science and metaphysics; *Mulla Jalal*, a commentary by Jalaluddin Dawwami (d. 1502) on the *'Aqa'id ul-adudiyat* of Abdurrahman b. Ahmad al-Iji (d. 1356), a tract on Muslim beliefs. There was no formal termination of studies in the madrasa and many students lingered on for decades. The core texts, however, could be mastered in nineteen years. Formal lessons took place four days a week. The entire study group assembled; a designated reader (*qari*, elected by the students) read out the passage to be discussed; the *mudarris* then translated the passage (if necessary) and proceeded to explain and comment on it; a disputation involving the students concluded the lesson. There was no compulsion to take courses at the madrasa of residence; indeed, at many madrasas no lectures were held at all. A student was free to learn from any professor in the city. The Madrasa year, lasting from September to March, was short, allowing students to work productively in the summer. Indeed, many students left Bukhara for their villages in October to gather the harvest. At the same time, sons of Ulama began madrasa

education with a distinct advantage in cultural capital and wealthy students could always hire others to tutor them.

This article intends to answer this question by using historical and archival sources and in a descriptive-analytical manner looks for what role have Bukhara Madrasas played in the spread of Trans-Islamic culture? Therefore, to respond to this question, Mir Arab Madrasa, which is considered to be the most important and largest Madrasa in Bukhara, has been chosen as a case study. Hence, the prominent position of Bukhara Madrasas in the spread of transcendental Islamic culture will be explained. The research results show that the Madrasas of Bukhara, of which Mir Arab Madrasa is an example, have been the center of protection of the discourse of the Islamic tradition of this land. Moreover, these people played an important and effective role in propagating and spreading Islamic culture among the Turkish and Tatar peoples of the Qabchaq Plain and protecting the Islamic identity of these people against the domination of Tsarist Russia and the Soviet Union.

Keywords: Bukhara, Educational Regulation, Mir Arab Madrasa, Religious Advertising, Religious Sciences, Transoxiana Islamic Culture.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جایگاه مدرسه‌ها در گسترش فرهنگ اسلامی و ارارود (مطالعه موردی: مدرسه میرعرب بخارا (۹۴۲-۱۲۹۷ق/۱۵۵۳-۱۸۸۰م))

احمد بادکوبه هزاوه

دانشیار تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران

مصطفی عرب عامری*

دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۰۸ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۰۴/۱۶)

چکیده

مدرسه میرعرب را در سال ۹۴۲ق/۱۵۳۵م سید عبدالله یمنی حضرموتی ملقب به میرعرب از شیوخ طریقت نقشبندیه و امام جمعه بخارا در دوره حکمرانی عبیدالله خان شیبانی (حک: ۹۴۰-۹۴۷ق/ ۱۵۳۴-۱۵۳۹م) بنا کرد. زمانی نبرد که این مدرسه در کنار دیگر مدرسه‌های بخارا به کانونی مهم برای سپری کردن دوره تحصیلات عالی دینی تبدیل شد و طلبه‌های علوم دینی از سرتاسر مناطق مسلمان‌نشین روسیه و دیگر روستاهای هم‌جوار برای ادامه تحصیل وارد بخارا شدند. بسیاری از طلبه‌های تاتاری و باشقیری که در بخارا تحصیل می‌کردند بعد از بازگشت به موطن خود به‌عنوان بخارایی شناخته می‌شدند و علاوه بر اعتبار قابل توجهی که برای جامعه خود به ارمغان می‌آوردند، از جایگاه اجتماعی و مذهبی ممتازی نیز بهره‌مند بودند. در این نوشتار می‌خواهیم با استفاده از منابع تاریخی و آرشیوی و به شیوه توصیفی-تحلیلی، به این پرسش پاسخ دهیم که مدرسه‌های بخارا چه جایگاهی در گسترش فرهنگ اسلامی و ارارود داشته‌اند؟ از این رو برای پاسخ به این پرسش، مدرسه میرعرب که در شمار مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مدرسه‌های بخارا به شمار می‌آید را در قالب مطالعه موردی بررسی می‌کنیم تا جایگاه برجسته مدرسه‌های بخارا در گسترش فرهنگ اسلامی و ارارود را تبیین کنیم. دستاوردهای نوشتار روشن می‌کند، مدرسه‌های بخارا که مدرسه میرعرب نمونه شاخص آن‌ها است کانون حفاظت از گفتمان سنت اسلامی این سرزمین بوده‌اند، علاوه بر آن در تبلیغ و گسترش فرهنگ اسلامی در میان مردم ترک و تاتار دشت قپچاق و پاسداری از هویت اسلامی این مردم در برابر تسلط روسیه تزاری و شوروی، نقش مهم و مؤثری داشتند.

واژگان اصلی

بخارا، تبلیغات دینی، علوم دینی، فرهنگ اسلامی، مدرسه میرعرب، مقررات آموزشی، و ارارود.

مقدمه

با روی کار آمدن محمد شبیبانی خان اوزبک (حک: ۹۰۶-۹۱۶ق/۱۵۰۰-۱۵۱۰م) و تأسیس سلسله شبیبانیان (حک: ۹۰۶-۱۰۰۷ق/۱۵۰۰-۱۵۹۹م)، مدرسه به عنوان محوری‌ترین رکن نظام تعلیم و تربیت اسلامی و همچنین به‌مثابه رکنی مهم در تربیت علما و نخبگان جامعه که از پیشینه درخشانی در ورارود برخوردار بود، مورد توجه و حمایت خان‌های ازبک قرار گرفت. این سیاست حمایتی فقط از سوی شبیبانیان انجام نشد، از سوی خان‌های آشترخانی (حک: ۱۰۰۷-۱۱۹۹ق/۱۵۹۸-۱۷۸۵م) و منغیت (حک: ۱۲۰۰-۱۳۳۹ق/۱۷۸۵-۱۹۲۰م) که پیاپی در این منطقه به قدرت رسیدند نیز با شدت و ضعف ادامه یافت. از این رهگذر و به‌واسطه توجه به مدرسه و نهاد علم، مدرسه‌های بسیار مهمی در بخارا، مرکز حکومت بنا شد و طولی نکشید که این شهر به کانون مهم آموزش‌های عالی دینی تبدیل شد. جایگاه برجسته علمی بخارا در اواخر دوره منغیت‌ها با افول جدی روبه‌رو شد، اما تا پیش از این دوره، بخارا و مدرسه‌های این منطقه، کانون مهم صدور اندیشه دینی به همه ترکستان و دشت قیچاق و سرزمین‌های تاتار و بلغارنشین به شمار می‌آمدند؛ از این‌رو مدرسه‌های این منطقه مرکز جذب دانشجویان علوم دینی شدند. با توجه به نقش ممتاز مدرسه‌های بخارا در گسترش فرهنگ اسلامی در ورارود، بررسی دقیق این مدرسه‌ها ضرورت می‌یابد.

از نظر پیشینه، به‌دلیل توجه اندکی که پژوهشگران ایرانی به مطالعات ورارود داشته‌اند، پژوهش درخور توجهی که جایگاه مدرسه‌های بخارا به‌ویژه مدرسه میرعرب را در گسترش فرهنگ اسلامی ورارود بررسی کند به زبان فارسی وجود ندارد. تنها اثر مرتبط، کتاب جنبش جدیدیه در تاتارستان اثر رحیم رئیس‌نیا است که اگرچه اطلاعات پراکنده و مختصری درباره مدرسه‌های بخارا می‌دهد، محور اصلی بحث او در این اثر درباره جنبش جدیدیه، معرفی پیشگامان و بیان اصول حاکم بر این جنبش است. در میان پژوهش‌های غیر فارسی نیز پژوهشی با این رویکرد یافت نمی‌شود. از پژوهش‌های مربوط به این نوشتار، پژوهش ادیب خالد، پژوهشگر آمریکایی پاکستانی تبار با عنوان «سیاست اصلاحات فرهنگی مسلمانان: جدیدیه در آسیای مرکزی»^۱ است. او در مورد دانش و جامعه آسیای مرکزی در قرن نوزدهم مباحثی ارائه می‌دهد که در بردارنده اطلاعاتی در مورد مکتب‌ها و مدرسه‌های این منطقه است. موضوع اصلی این کتاب نیز جنبش جدیدیه، منشأ و خاستگاه شکل‌گیری آن است.

اما امتیاز نوشتار حاضر که می‌توانیم آن را پژوهشی مستقل در زبان فارسی در مورد مدرسه‌های بخارا به‌ویژه مدرسه میرعرب بدانیم، این است که با بررسی این مدرسه می‌توانیم در حوزه وسیع‌تری، جایگاه مدرسه‌ها را در و ارارود تبیین و ابعاد مختلف فرهنگ رسمی اسلامی در این منطقه را پیش از تسلط روسیه تزاری را بیان و محتوای آن را روشن کنیم. پژوهش‌هایی از این دست همچنین می‌تواند به فهم بهتری از تاریخ نظام تعلیم و تربیت جهان اسلام بینجامد.

تاریخ مدرسه

مدرسه میرعرب بخارا را در سال ۹۴۲ق سید عبدالله یمینی حضرموتی ملقب به میرعرب از شیوخ طریقت نقشبندی، در دوره حکمرانی عبیدالله خان شیبانی ساخت. وی امام جمعه شهر بخارا و از افراد پرنفوذ دربار حاکم شیبانی به شمار می‌آمد که تأثیرهای معنوی زیادی نیز بر عبیدالله خان ازبک داشت (Konobloch, 2001: 124-125).

میرعرب پول ساخت این مدرسه را از محل فروش اسیران ایرانی تأمین کرد که در نبرد غجدوان به چنگ ازبک‌ها در آمده بودند (Bukhari, 2014: 105). شاه اسماعیل صفوی (حک: ۸۹۲-۹۳۰ق/۱۴۸۷-۱۵۲۴م) نجم ثانی را به فرماندهی سپاهی برای کمک به ظهیرالدین محمد بابر (حک: ۸۸۸-۹۳۷ق/۱۴۸۳-۱۵۳۰م) فرستاد که در آن زمان بر افغانستان و بدخشان حکمرانی می‌کرد و با اوزبک‌ها در جدال و درگیری بود. این سپاه پس از تصرف شهر قرشی، با ادامه پیشروی‌ها به قلعه غجدوان رسید. در این زمان عبیدالله خان اوزبک امیر میرعرب را به همراه سه هزار سوار برای مقابله با نجم ثانی فرستاد که در این برخورد، اوزبک‌ها شکست سختی بر سپاه قزلباش وارد آوردند و نجم ثانی کشته شد (Monshi Ghomi, 2003: 119-120; Bukhari, 2014: 105; Samarqandi, 2001: 115). میرعرب پس از بازگشت به بخارا برای فروش اسیران جنگی در بازار برده‌فروش‌های بخارا^۱ و همچنین هدایا

۱. یکی از معاملات بازار بخارا در این دوره، برده‌فروشی بود که بخشی از درآمد خان ازبک از همین زمینه تأمین می‌شد. برده‌گرفتن علت‌های مختلفی از جمله محرومیت شدید از نظر امکانات زیستی و غارت تلافی‌جویانه داشت. اما دلیل دیگر این کار در تقابل ایدئولوژیک بین سنی و شیعه معنا پیدا می‌کرد. ایرانیان مقید بر مذهب تشیع که به اسارت در می‌آمدند بنا بر فتوای علمای سنی مذهب و ارارود و به دلیل سب و لعن خلفا، حکم تکفیر آن‌ها صادر می‌شد و همین حکم توجیه‌کننده اعمال جنایتکارانه و غارتگرانه آن‌ها برارود می‌شد. نگاه کنید به:

و نذوراتی که از سوی خان بخارا به پاس قدردانی و خوش خدمتی به او هدیه شده بود بعدها مدرسه میرعرب را در نزدیکی منار کلان شهر بخارا بنا کرد (Samarqandi, 2001: 115).

در میان مدرسه‌های متعددی که در بخارا ساخته شد، مدرسه میرعرب بدون شک یکی از بهترین این بناها به شمار می‌آید. بنای این مدرسه که از نظر معماری متأثر از سبک معماری دوره تیموری است، یک حیاط مستطیل شکل و دو ردیف حجره برای سکونت طلبه‌ها دارد (Henry and Ross, 2005: 237). از ویژگی‌های مهم معماری بنا در قرن ۱۰ق در ورارود که در معماری مدرسه میرعرب نیز به چشم می‌خورد، گنبد و قبه‌های بسیار زیبا و هماهنگ با کل بنا است. از دیگر ویژگی‌های بنای مدرسه میرعرب، خشت‌های کاشی با نقش‌های زیبا و رنگ‌های متناسب با رنگ آبی است. همچنین سفال تخته‌های میناکاری شده در پایین دیوارها که با نقش‌بندی‌های نفیس و زرین مزین شده و نقش‌های برجسته زرانود نیلی، از دیگر ویژگی‌های معماری این بنا به شمار می‌آید که آن را در زمره شاهکارهای مهم معماری اسلامی ورارود قرار داده است (Ghafurov, 1997: 846-848).

صدرالدین عینی چهره ماندگار حوزه ادب و فرهنگ تاجیک در زمان تحصیل در مدرسه میرعرب می‌نویسد: مدرسه میرعرب دو آشیانه [طبقه] بود، حجره‌های اساسی‌اش خواه در آشیانه یکم باشد و خواه دوم، پیش رواق داشتند. گلدسته‌های آن حجره‌ها چهار آشیانه و گوشه‌های درونی حجره‌ها سه آشیانه داشتند. حجره‌های آشیانه دوم این گوشه‌ها را معلقه می‌نامیدند که در حقیقت هم، از گور معلق هیچ فرقی نداشتند. حجره‌های اساسی آشیانه یکم یک دره و آشیانه دوم و چارم [چهارم] دو دره بودند که در دوم آن‌ها دریچه‌ای بود که به کوچه گشاده می‌شدند. این مدرسه از درون در شمال و جنوب دو پیش‌تاق بلند داشت. در پشت این پیش‌تاق اندک جایی خالی بود که بناکاران همان‌جا را هم حجره ساخته‌اند. در درازای حجره‌ها یک آدم به زور می‌خوابید، اما بر [عرض] آن‌ها کوتاه بود و به آدم قد نمی‌داد (Aini, 1981, Vol. 2: 21).

مدرسه میرعرب شاهد دو قتل سیاسی نیز بود: یکی ابوالفیض خان (حک: ۱۱۲۰-۱۱۶۰ق / ۱۷۰۸-۱۷۲۸م)، آخرین خان سلسله اشترخانی^۱ که در این مدرسه به قتل رسید. ابوالفیض

۱. بعد از برکناری ابوالفیض خان، برای مدت کوتاهی پسر دوازده ساله او، عبدالؤمن خان، به دستور نادر شاه به جای پدر نشست، اما اختیاری در امور حکومتی نداشت و زمام امور بخارا در اختیار رحیم بی اتالیق بود. عبدالؤمن نیز پس از مدتی به دست رحیم بی اتالیق به قتل رسید و از آن پس امیران مَنغیت وارث حکومت اشترخانیان در بخارا شدند (Marvi, 1990, Vol. 3: 1101).

خان که بعد از تصرف بخارا به دست نادر شاه افشار (حک: ۱۱۴۸-۱۱۶۰ق/۱۶۸۸-۱۷۴۷م) مدتی از سوی شاه ایران در حکومت بخارا ابقا شده بود به دلیل اختلاف با محمد رحیم بی اتالیق توسط نادر از سلطنت خلع شد. او در رجب ۱۱۶۰ق/۱۷۴۷م زندانی شد و پس از کشته شدن نادر، در سال ۱۱۶۳ق/۱۷۵۰م در حالی که در یکی از حجره‌های مدرسه میرعرب مخفی شده بود با دستور محمد رحیم به شکل فجیعی به قتل رسید (Hakim Khan, 2009: 351; Sami, 2009: 26, 1962: 90). قتل دوم، در زمان امارت امیر معصوم شاه‌مراد (حک: ۱۱۹۹-۱۲۱۵ق/۱۷۸۵-۱۸۰۰م)، امیر منغیت‌ها رخ داد که به موجب آن قضی القضاات امیر نظام الدین حسینی، قاضی کلان بخارا^۱ که از سادات بزرگ و علمای نامدار بخارا بود به دلیل اختلاف با امیر بخارا در بالای صحن مدرسه میرعرب کشته شد (Sami, 2009: 26; 1962: 90).

فعالیت مدرسه میرعرب تا پایان دوره امیرعالم خان (حک: ۱۳۲۹-۱۳۳۹ق/۱۹۱۰-۱۹۲۰م) ادامه یافت که با انقلاب بلشویکی هم‌زمان بود. پس از سقوط بخارا به دست ارتش سرخ، در دوره اتحاد شوروی این مدرسه همانند دیگر مدرسه‌های دینی، مدت‌ها بسته شد تا اینکه در سال ۱۹۴۵م پس از گفت‌وگوهایی طولانی که اداره روحانیت مسلمانان آسیای مرکزی و قزاقستان^۲ با نظام حاکم داشت، مدرسه میرعرب در سال ۱۹۴۶م بازگشایی شد و با حفظ موجودیت اسلامی خود در دوره شوروی، جایگاه خود را به عنوان مرکزی مهم و محوری برای تربیت علمای دینی حفظ کرد (Axmadullin, 2015: 157). پس از فروپاشی اتحاد شوروی، اعتبار مدرسه میرعرب به دلیل آشفتگی نظم سیاسی در بخارا به شدت کاهش یافت و طلبه‌های این مدرسه به تحصیل در دوره مقدماتی می‌پرداختند و سپس برای تکمیل تحصیلات خود به کشورهای مصر، عربستان، پاکستان و غیره سفر می‌کردند (Seyed Moradi, 2017: 157).

۱. قاضی کلان بالاترین قضات و رئیس کل محاکم خان‌نشین‌ها محسوب می‌شد. نگاه کنید به:

Vambery, 1958: 428; Khalid, 1999: 372; Zamani, 1998: 69

۲. اداره روحانیت مسلمانان آسیای مرکزی، فعالیت جمعیت‌های مسلمانان آسیای مرکزی و قزاقستان را هماهنگ می‌کرد. مسلمانان پیرو مذهب حنفی، بیشتر اعضای این حوزه را تشکیل می‌دادند و دستگاه مرکزی این اداره روحانیت مسلمانان در تاشکند مستقر بود.

تصویر ۱. مدرسه میرعرب بخارا در سال ۱۳۴۲ق/ ۱۹۲۴م.

Source: ARCHNET (n.d.). Available at: https://archnet.org/sites/2117/media_contents/28663#, (Accessed on: 15/3/2019).

متن‌های درسی و مراحل آموزشی

مدرسه‌های بخارا به‌عنوان کانون آموزش سنتی اسلامی در شرق جهان اسلام، مروج مذهب ابوحنیفه بودند؛ از این رو فقه حنفی جایگاه بالایی در این مدرسه‌ها داشتند و منابع آموزشی مدرسه‌ها نیز بیشتر مبتنی بر این مذهب فقهی طراحی شده بود (Frank, 2012: 123). در میان مدرسه‌های بخارا مدرسه میرعرب نزد جویندگان علوم دینی جایگاه بسیار ممتازی داشت و بیشتر طلبه‌های علوم برای گذراندن دوره تحصیلات تکمیلی دینی، مدرسه میرعرب را برمی‌گزیدند.

در مدرسه میرعرب به مانند دیگر مدرسه‌های بخارا این علوم تدریس می‌شد: صرف و نحو زبان عربی، منطق، عقائد اسلامی (علم کلام)، حکمت (حکمت طبیعی و الهی) و فقه اسلامی (Aini, 1981, Vol. 2: 13; Остроумовъ, 1907: 12). برخی از علوم مانند علم حساب در برنامه درسی مدرسه‌ها نبود و طلبه‌های علوم دینی در صورت تمایل به یادگیری باید با مراجعه به استاد برای یادگیری اقدام می‌کردند (Aini, 1981, Vol. 2: 13). خانیکف، پژوهشگر روس علاوه بر فهرست کردن وظایف طلبه‌ها در مدرسه، برنامه درسی مدرسه میرعرب و دیگر مدرسه‌های بخارا را در سه دسته شریعت، زبان عربی و علوم حکمت تقسیم کرده است (Ханыковимъ, 1843: 216).

طلبه‌های علوم دینی بعد از ورود به مدرسه، درس خود را نزد ملایی معمولی با «بدان» که شرح مفاهیم اساسی دستور زبان عربی به فارسی بود شروع می‌کردند. در این کتاب

صرف زبان عربی با مثال‌های عربی در زبان تاجیکی بیان می‌شد. همچنین کتابچه‌ای تاجیکی به نام اول علم را می‌خوانند که در آن واجبات دینی به شکل سؤال و جواب آمده بود (Aini, 1981: 14; Khali, 1999: 30; Sarli, 1985: 76). بعد از آن در صرف عربی دو کتابچه با نام معزی و زنجانی و در نحو عربی کتابچه‌ای به نام عوامل را می‌خواندند و عبارت‌های عربی این کتابچه‌ها را با ترجمه تاجیکیشان فرا می‌گرفتند (Aini, 1981: 15). سپس کافیه ابن حاجب در نحو را می‌آموختند که یادگیری این درس‌ها به‌طور معمول سه سال طول می‌کشید. پس از آن نوبت می‌رسید به کتاب شرح ملا اثر مولانا عبدالرحمن جامی که شرحی بر کافیه ابن حاجب بود. فراگیری این کتاب نیز حدود پنج سال طول می‌کشید. پس از گذراندن کتاب شرح ملا، طلبه‌ها کتاب حاشیه قطبی در علم منطق که تفسیری از کتاب شمسیه اثر نجم الدین قزوینی بود را به مدت یک سال فرا می‌گرفتند. سپس با علم کلام از راه کتاب عقاید نسفی آشنا می‌شدند و گوشه‌هایی از آن را می‌خواندند. بعد از آن، کتاب شرح عقاید نسفی اثر سعد الدین تفتازانی حدود چهار سال مطالعه می‌شد. بعد از شرح عقاید نسفی کتاب دیگر سعد الدین تفتازانی به نام تهذیب المنطق و الکلام که رساله‌ای در منطق و اصول عقاید است را به مدت دو سال می‌خواندند. سپس کتاب حکمت العین قزوینی رساله‌ای در حکمت طبیعی و ماوراء طبیعت (الهیات) را در دو سال مطالعه می‌کردند. در آخر، کتاب ملا جلال اثر جلال الدین دوانی در علم کلام که شرحی است بر کتاب عقائد العضدیه اثر عبدالرحمن بن احمد الایجی، از دیگر منابع مهم آموزشی طلبه‌های علوم دینی بود (Aini, 1981: 14; Khali, 1999: 30; Sarli, 1985: 76).

جدول ۱. منابع درسی و مدت زمان تحصیل هر یک از درس‌ها در مدرسه میرعرب

۳ سال	۱. آموزش صرف و نحو زبان عربی («معزی»، «زنجانی»، «عوامل» و «کافیه»)
۵ سال	۲. شرح ملا
۱ سال	۳. حاشیه قطبی
۴ سال	۴. شرح عقاید نسفی
۲ سال	۵. تهذیب المنطق و الکلام
۲ سال	۶. حکمت العین
۲ سال	۷. ملا جلال
۱۹ سال	مجموع سال‌های تحصیل برای تکمیل تحصیلات دینی

Source: Aini, 1981, Vol. 2: 14-17.

به غیر از منابع رسمی که شرحی از آن‌ها گذشت، طلبه‌ها بر حسب علاقه و البته به شرط داشتن استعداد لازم، منابع دیگری نیز برای تکمیل علوم دینی می‌آموختند. برای نمونه، شهاب الدین مرجانی عالم و متفکر برجسته تاتاری که برای گذراندن دوره تحصیلات تکمیلی وارد مدرسه میرعرب شده بود علاوه بر گذراندن منابع مرسوم آموزشی، منابع دیگری از جمله «توضیح» در علم اصول، «مشکلات المصابیح» در علم حدیث، «تفسیر البیضاوی» اثر ناصر الدین عبدالله بیضاوی در تفسیر قرآن، «شرح وقایع» در علم فقه، «هدایه» اثر برهان الدین مرغینانی، «فرایض السراجیه» سجاوندی اثری مهم در قانون ارث را مطالعه کرد و یاد گرفت (Frank, 2012: 123; Ханыковым, 1843: 216).

دوره تحصیلات طلبه‌های علوم دینی در مدرسه میرعرب به مانند دیگر مدرسه‌های این منطقه به سه دوره دسته‌بندی می‌شد: ۱. دوره «مقدماتی»: در این مرحله، نخست درس‌های مقدماتی در محضر یک مفتی یا مدرس و با حضور چند شاگرد به صورت خصوصی انجام می‌شد. این مرحله مزیتی بر مرحله دوم تحصیل نداشت، ولی پیش‌نیازی برای مرحله بعدی بود؛ ۲. دوره گذراندن درس «نوبت»: در این دوره، درس‌های مرسوم همچون حواشی شمسیه، عقاید، تهذیب المنطق و الکلام، حواشی حکمت العین و ملا جلال تدریس می‌شد. شایان توجه اینکه در اواخر دوره منغیت‌ها و با افول جایگاه مدرسه‌ها از این کتاب‌ها فقط بعضی از عبارت‌ها و مسائل مشهور مورد بحث و درس قرار می‌گرفت؛ ۳. دوره «مشکلات»: هرکس این دوره را گذرانده بود با سوادترین تحصیل کرده به شمار می‌آمد و آن‌ها می‌توانستند امیدوار باشند که به مقام‌های مفتی، آخوند و قاضی برسند. چنین افرادی حتی می‌توانستند تا مقام قاضی القضاات نیز ارتقا یابند (Raisnia, 2008: 5; Aini, 1981: 14-17).

آداب و مقررات آموزشی

سال تحصیلی در مدرسه میرعرب و دیگر مدرسه‌های بخارا از ابتدای ماه میزان (۲۳ سپتامبر) شروع و در اول ماه حمل (۲۰ مارس) در شش ماه به پایان می‌رسید. کلاس‌های درس به غیر از پنجشنبه‌ها و جمعه‌ها، در روزهای دیگر هفته برگزار می‌شد (Aini, 1981: 17-18). در دوره حکومت امیر حیدر منغیت (حک: ۱۱۸۹-۱۲۴۲ق/۱۸۲۷-۱۸۶۰م) کلاس‌ها در روز چهارشنبه نیز برگزار نمی‌شد (Ханыковым, 1843: 213-214). در مدتی که مدرسه‌ها تعطیل بود، برخی از طلبه‌ها که وضعیت مالی مناسبی نداشتند به ذمه خود برمی‌گشتند، در کارهای کشاورزی به پدران خود کمک می‌کردند یا برای امرار معاش بر روی زمین‌های افراد دیگر مشغول به کار

می‌شدند. برخی دیگر از طلبه‌هایی که علاقه‌مند به امور کشاورزی نبودند به دهی رفته و منصب امامت مسجدی را برعهده می‌گرفتند، اما طلبه‌هایی که از وضعیت مالی مناسبی برخوردار بودند در مدرسه می‌ماندند که بیشتر وقت آن‌ها صرف امور بیهوده می‌شد (Burnes, 1835: 305-307; Aini, 1981: 299-300).

سن ورود به مدرسه، ۱۳ سال بود البته افراد با سن بالاتر هم اگر جویای علم‌آموزی بودند، می‌توانستند برای انجام تحصیلات عالی وارد مدرسه‌ها بشوند (Olufsen, 1911: 386). مدت دوران تحصیل در مدرسه‌های بخارا نیز ۱۹ سال به طول می‌انجامید، ولی قاعده‌ای ثابت نبود؛ زیرا طلبه‌ها می‌توانستند در زمان کمتری تحصیلات خود را به پایان برسانند و به وطن خود بازگردند (Frank, 2012: 107; Raisnia, 2008: 52). طلبه‌های علوم دینی که به مدرسه میرعرب وارد می‌شدند علاوه بر حمایت‌های مالی از سوی خانواده‌های خود یا کارکردن در بیرون از مدرسه، از سوی نظام حاکم نیز حمایت مادی و معنوی می‌شدند. خان و امیر بخارا سالانه حقوق مشخصی برای طلبه‌های مدرسه‌ها معین می‌کرد که از ۲/۵ سکه طلا تا ۲۰ سکه طلا متغیر بود. مدرسه میرعرب که در شمار مهم‌ترین مدرسه‌های بخارا قرار داشت، به طلبه‌های خود سالی ۵ سکه طلا به‌عنوان کمک هزینه تحصیل می‌پرداخت (Ханыковимъ, 1843: 85-87). اوله آلفسن، پژوهشگر دانمارکی که در دوره حکومت امرای منغیت به امارت بخارا سفری داشته است، میزان دریافتی طلبه‌ها در مدرسه‌های بخارا را از ۱۶ تا ۳۰ سکه طلا متغیر می‌داند. بر اساس گزارش وی، طلبه‌هایی که از صرف‌ونحو عربی تا تهذیب المنطق و الکلام را فرا می‌گرفتند ۳ سکه طلا در سال، کسانی که درس ملاجلال را شروع می‌کردند ۳/۲ سکه و طلبه‌هایی که درس ملاجلال را با موفقیت تمام می‌کردند ۵ سکه طلا دریافت می‌کردند (Olufsen, 1911: 388). همچنین میزان کل موقوفات مدرسه میرعرب در طول سال که شامل همه هزینه‌های جاری اعم از کتابخانه مدرسه، حقوق پرداختی به مدرس‌ها و طلبه‌ها و چیزهای دیگر می‌شد، ۱۵۰ هزار تنگه^۱ پیش‌بینی شده بود (Fitrat, 2011: 23) که در میان دیگر مدرسه‌های بخارا از این نظر نیز جایگاه ممتاز و برجسته‌ای داشت. علاوه بر این، در دوره منغیت‌ها از سوی امیر بخارا همچنین حقوقی نیز به نام «دهیک» به طلبه‌های علوم دینی پرداخت می‌شد که منبع این حقوق از محصول زمین‌های زراعی‌ای بود که

۱. سکه‌های تنگه، پول رایج بخارا تا سال ۱۹۲۰ بود که بعد از سقوط امارت بخارا روبل روسی جایگزین آن شد. هر روبل معادل ۵ تنگه بود.

امیر بخارا به همین منظور از صاحبان آنها می‌گرفت. این حقوق به طلبه‌هایی اختصاص می‌یافت که به پایان دوران تحصیل خود نزدیک شده بودند و چنانچه در آزمون درس هدایه قبول می‌شدند مبلغ دهیک را که حدود ۱۲۰ تنگه بود از سوی امیر بخارا دریافت می‌کردند (Aini, 1981: 442-445; Frank, 2012: 133).

مدرسه میرعرب ۱۴۳ هجری نیز داشت که از این نظر بعد از مدرسه کولتاش،^۱ بزرگ‌ترین مدرسه بخارا بود. طلبه‌ها در مدرسه میرعرب مانند دیگر مدرسه‌های بخارا اگر پولی داشتند حجره‌هایی را می‌خریدند اقامت می‌کردند، ولی اگر توان خرید حجره را نداشتند مجبور بودند در قالب رهن، مبلغی به صاحب حجره بدهند و آن حجره را برای مدتی اجاره کنند. برخی طلبه‌ها نیز از سوی افراد متمول یا شاگردان ملاهای با نفوذ حجره‌ای دریافت می‌کردند و در آنجا ساکن می‌شدند (Aini, 1981: 12).

تبلیغات دینی

گفتمان فرهنگی‌ای که مدرسه‌های بخارا نمایندگی می‌کردند، تنها منحصر به امارت بخارا نبود، بلکه کل حوزه ترکستان و دشت قباچاق و سرزمین‌های تاتار و بلغارنشین را نیز زیر نفوذ خود قرار داده بود. گروه‌های زیادی از مسلمانان این مناطق برای انجام تحصیلات عالی دینی وارد مدرسه‌های بخارا می‌شدند و بعد از سپری کردن دوره تحصیلات تکمیلی به وطن خود بازمی‌گشتند و در سیمت امام جمعه، امام جماعت و مدرس در مسجدها و مدرسه‌ها فعالیت‌های دینی انجام می‌دادند.^۲ از این نظر مدرسه‌های بخارا سهم معینی در گسترش فرهنگ

۱. بزرگ‌ترین مدرسه بخارا با ۱۵۳ حجره بود. این مدرسه را برادر رضاعی عبدالله‌خان شیبانی، قل بابا کولتاش در ۱۵۷ سال هجری ساخته است (Aini, 1981: 269-271).

۲. منابع تاتاری به وضوح روشن می‌سازند که با وجود ادعای رکود فکری بخارا در دوره امارت منغیت‌ها، این شهر از جایگاه علمی بسیار بالایی برخوردار بوده است. علاوه بر این، جایگاه ممتازی که امارت بخارا از نظر بازرگانی داشت موجب شده بود که در سال ۱۸۲۰م/۱۲۳۷ق بیش از ۳ هزار تاتار و باشقیر در بخارا سکونت داشته باشند. این افراد به عنوان طلبه علوم دینی، عالم و پژوهشگر، بازرگان و صنعتگر وارد امارت بخارا می‌شدند. گردشگر انگلیسی، الکساندر برنز که در سال ۱۸۲۰م/۱۲۳۷ق از بخارا دیدن کرده است تعداد خانواده‌های تاتار در بخارا را هزار خانواده تخمین زده است. افسر روسی، ژرژ دی میندف که در سال ۱۸۲۲م/۱۲۳۹ق از بخارا دیدن کرده است نیز جمعیت این امارت را ۳ هزار نفر برآورد کرده است که از این تعداد ۳۰۰ نفر دانشجو بوده‌اند (Frank, 2012: 81).

اسلامی در میان مردم بدوی این منطقه و حفظ هویت اسلامی این مردم در برابر تسلط روسیه تزاری و شوروی ایفا می‌کردند. تاتارها و باشقیرهایی که در مدرسه‌های بخارا تحصیل کرده بودند در میان مردم حرمت و احترام زیادی داشتند. از این رو، این امکان برای آن‌ها فراهم بود تا بیرون از امارت بخارا به موقعیت‌های مناسبی دست یابند. برای نمونه، حافظ الدین برنگاوی، عالم تاتاری در سال ۱۲۶۷ق/ ۱۸۵۰م، پیشنهاد منصب مدرسی را در خوقند دریافت کرد (Frank, 2012: 81) یا علی مفتی بن ولید که اصلش از سمی^۱ شهری در قزاقستان امروزی بود و در مدرسه‌های بخارا تحصیل کرده بود در سال ۱۲۸۲ق/ ۱۸۶۵ به‌عنوان مفتی خوقند منصوب شد (Khalidi, 2015: 70).

جوانان غازی که تحصیلات خود را تمام کرده بودند از میان سرمایه‌داران این منطقه حامی‌ای می‌یافتند و مدرسه‌ای در شهر یا روستایی بنا می‌کردند یا در مدرسه‌های از پیش بنا شده، موافق الگویی که خود در مدرسه‌های بخارا تحصیل کرده بودند، طلبه‌ها را تعلیم می‌دادند (Raisnia, 2008: 127). بدین ترتیب، شمار مدرسه‌های نوبخارایی با گذشت زمان نه تنها در شهرها و روستاهایی چون قازان، اورنبورگ، تروئیتسک^۲ و قارگالی^۳، بلکه روستاهای بزرگ نیز گسترش یافت و این امر موجب بالارفتن سطح سواد و گسترش دامنه اطلاعات مدرسان و طلبه‌ها و زمینه‌ساز تحول فکری شد (Raisnia, 2008: 127). جایگاه علمی تاتارها و باشقیرها به‌واسطه تحصیل در مدرسه‌های بخارا به حدی رسید که حتی در خود امارت بخارا نیز به مقام‌های علمی و سیاسی دست می‌یافتند. برای نمونه، محسن بن بیک قل بن ابراهیم شاشی (د ۱۲۴۸ق) که دوران تحصیل خود را در بخارا گذرانده بود مدت‌ها در مدرسه فتح الله قوش بیگی در بخارا تدریس می‌کرد و بعدها به سمت قاضی در شهر کریمینه منصوب شد (Marjani, 1897, Vol. 2: 232, 233) یا فخر الدین بن ابراهیم خوجاشی که از دانشجویان مدرسه‌های بخارا بود به‌عنوان سخنران در مسجد کلان و به‌عنوان مدرس در مدرسه جویبار مدت‌ها مشغول فعالیت بود (Marjani, 1897, Vol. 2: 26, 27). برخی از این طلبه‌های تاتاری و باشقیری به‌واسطه روابط سیاسی‌ای که ایجاد کرده بودند مورد حمایت مالی امیر بخارا نیز قرار می‌گرفتند. شهاب الدین مرجانی به سه دانشجوی تاتاری اشاره می‌کند که از سوی امیر حیدر منغیت هدایایی دریافت کردند. دو برادر به نام‌های عبدالستار و عبدالغفار شیروانی هدیه‌هایی به ارزش ۲۰۰ آقچه و پدر شهاب الدین مرجانی هدیه‌ای به ارزش ۵۰ آقچه از امیر بخارا گرفت

---

1. Semey
2. Truitsk
3. Kargali

(Marjani, 1897: 94, 96, 130, 133). همچنین طلبه‌های تاتار و باشقیر از حقوق «دهیک» که امیر بخارا هر سال برای طلبه‌های علوم دینی مقرر می‌کرد نیز بهرمنند می‌شدند. برای نمونه، نور علی بن حسن بواری که در سال ۱۲۹۰ق/ ۱۸۸۰در بخارا بود و همچنین نعمان بن نورالدین محمد بلغاری از طلبه‌هایی بودند که این حقوق را دریافت کردند (Frank, 2012: 133, 134).

در میان مدرسه‌های بخارا مدرسه میرعرب به واسطه بزرگی و شهرتی که داشت بیشتر به عنوان نخستین مدرسه‌ای بود که مورد توجه تاتارها و باشقیرها قرار می‌گرفت. شهاب الدین مرجانی، عالم جان بارودی و احمد برنگاوی که از بزرگ‌ترین عالمان و تحصیل‌کردگان تاتاری در بخارا هستند، در ابتدای ورود به بخارا، برای شروع تحصیلات دینی ابتدا وارد مدرسه میرعرب شدند (Frank, 2012: 101-102). دوره تحصیلات طلبه‌های علوم دینی فقط در یک مدرسه سپری نمی‌شد، آن‌ها گاهی مجبور می‌شدند برای بهره‌مندی از استادان دیگر به سایر مدرسه‌های بخارا نیز بروند که این کار زمان و انرژی قابل ملاحظه‌ای را از طلبه‌ها می‌گرفت. شهاب الدین مرجانی با وجود سکونت در حجره‌ای در مدرسه میرعرب، در طول روز مجبور بود حدود چهار کیلومتر را طی کند تا به کلاس درس استادی در مدرسه دیگری نیز برسد (Frank, 2012: 132-133).

دانش‌آموختگان برجسته

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره کردیم مدرسه‌های بخارا و در رأس آن‌ها مدرسه میرعرب به عنوان کانون آموزش سنتی اسلامی در حوزه شرق جهان اسلام نزد جویندگان علوم دینی جایگاه بسیار ممتازی داشتند؛ به شکلی که دامنه نفوذ این مدرسه‌ها منحصر به امیرنشین بخارا نبود، بلکه همه ترکستان^۱ و دشت قباچاق، تاتارستان و باشقیرستان را نیز زیر نفوذ و سیطره خود قرار داده بودند. در میان تحصیل‌کردگان این مدرسه‌ها عالمان برجسته‌ای بودند که به سبب تحصیلات عالی دینی که به دست آورده بودند از جایگاه ممتاز اجتماعی برخوردار بودند. در این بخش به سه نفر از شخصیت‌های مهم و تأثیرگذار اشاره می‌کنیم که تحصیلات دینی خود

۱. قربان‌علی خالیدی شرح حالی از افراد مهمی که به‌ویژه از استپ‌های قزاقستان برای تحصیلات دینی به بخارا می‌رفتند را به‌طور مفصل آورده است. این افراد پس از بازگشت به بخارا در سمت‌هایی چون مدرس، امام جمعه و جماعت و منصوب می‌شدند. نگاه کنید به: Khalidi, 2015.

را در مدرسه میرعرب و دیگر مدرسه‌های بخارا سپری کرده‌اند. افرادی که در ادامه به آنان اشاره می‌کنیم بعدها در شمار نواندیشان و نوگرایان بخارا قرار گرفتند که در اواخر دوره منغیت‌ها و با تسلط روسیه تزاری در ویرارود انتقاد جدی به نظام آموزشی مدرسه‌های ترکستان از جمله بخارا وارد کردند و خواستار تغییرهای جدی در این حوزه شدند.

شهاب الدین مرجانی (۱۳۱۶-۱۲۳۳ق / ۱۸۹۸-۱۸۱۸م): مرجانی از علما و اندیشمندان برجسته تاتارستان در قرن سیزدهم و چهاردهم قمری / نوزدهم میلادی است که در خاندانی اهل علم و در یکی از روستاهای اطراف قازان به دنیا آمد. در مدرسه پدرش ملابهاء‌الدین که خود از تحصیل‌کردگان مدرسه‌های بخارا و پیش‌نماز و مدرس یکی از روستاهای اطراف قازان بود، تحصیل کرد. در سن ۲۱ سالگی به مانند بسیاری از طلبه‌های مشتاق علم‌آموزی، برای ادامه تحصیل به بخارا رفت (Frank, 2013: 251). او بعد از ورود به بخارا حجره‌ای در مدرسه میرعرب خرید و در بخارا به تحصیل علوم دینی نزد استادان مختلفی از جمله میرزا صالح عالم اوقافی (۱۲۵۶ق / ۱۸۴۰م)، محمد بن صفر الخوجندی (۱۲۶۷ق / ۱۸۵۰م)، عبدالمومن خواجه بن اوزبک خواجه الفشنجی (۱۳۰۳ق / ۱۸۸۶م) و بابارفع خوجندی (۱۲۸۵ق / ۱۸۶۸م)، از علمای ثروتمند و متمول مدرسه میرعرب پرداخت (Marjani, 1897, Vol. 2: 26, 27). او مدتی را نیز برای ادامه تحصیل در سمرقند سپری کرد. مرجانی پس از ۱۱ سال تحصیل تدریس و تحقیق در ویرارود در سال ۱۲۶۵ق / ۱۸۴۹م با کوله‌باری از اندیشه‌های نو از بخارا به وطن خود بازگشت و پس از کسب موفقیت در حضور علما، اجازه پیش‌نمازی، سخنرانی و تدریس را در یکی از مسجدهای قازان به دست آورد (Raisnia, 2008: 52).

عالم جان بارودی (۱۳۴۰-۱۲۷۴ق / ۱۹۲۱-۱۸۵۷م): بارودی در یکی از روستاهای نزدیک قازان به دنیا آمد. پس از گذراندن دوران تحصیل مقدماتی در قازان برای طی دوره تحصیلات تکمیلی در سن ۱۸ سالگی به بخارا رفت. او به همراه برادرش بعد از ورود به بخارا در سال ۱۲۹۲ق / ۱۸۷۵م حجره‌ای در مدرسه میرعرب خرید و تحصیل خود را در این مدرسه آغاز کرد (Frank, 2012: 101-102). او که در شمار مشایخ بزرگ تاتارستان به شمار می‌آید سرانجام پس از ۷ سال تحصیل در بخارا به قازان بازگشت و امامت یکی از مسجدهای قازان را برعهده گرفت.

صدر الدین عینی (۱۳۷۴-۱۲۹۶ق / ۱۹۵۴-۱۸۷۸م): عینی در روستای ساکتری که از توابع بخش غجدوان در قسمت شرقی رود زرافشان و در چهار کیلومتری بخارا است به دنیا

آمد. او دوران کودکی بسیار سختی را سپری کرد. بدین شکل که پدر، مادر و دیگر بستگانش در این زمان بر اثر وبای سال ۱۳۰۷ق/ ۱۸۸۹م درگذشتند. همچنین بعدها دوتن از برادرانش نیز به دستور امیر بخارا به قتل رسیدند (Shakuri, 1978: 37). او به واسطه وصیت پدرش در سال ۱۳۰۸ق/ ۱۸۹۰م و در سن دوازده سالگی برای تحصیل دوره عالی علوم دینی به بخارا رفت و ۲۷ سال در بخارا زندگی کرد. دوران نوزده ساله تحصیل وی در بخارا در مدرسه میرعرب شروع شد. وی در کتاب یادداشت‌ها، تجربه شخصی خود را از زمان حضور در مدرسه میرعرب آورده است. همچنین اطلاعاتی در مورد سازمان اداری این مدرسه و طبقات طلبه‌هایی که در این مدرسه حضور داشتند ارائه داده است (Aini, 1981: 41). عینی علاوه بر میرعرب در دیگر مدرسه‌های بخارا از جمله عالم خان، بدلیک، حاجی زاهد و کولتاش نیز تحصیل کرده است. او بعد از حضور طولانی مدتی که در بخارا داشت به سمرقند رفت و در سال‌های پایانی عمر نیز در دوشنبه ساکن شد. سرانجام در سال ۱۳۷۴ق/ ۱۹۵۴م در این شهر درگذشت. صدرالدین عینی پیشگام ادبیات نوین فارسی - تاجیکی قرن چهاردهم قمری/ بیستم میلادی و ارارود است و آثارش سهم بزرگی در دگرگونی ادبی، اجتماعی و فرهنگی و ارارود در این قرن داشته است.

نتیجه

با روی کار آمدن ازبک‌های شییبانی توجه به مدرسه و نهاد علم در بخارا رونق یافت. حاکمان شییبانی و بعد از آن خان نشین اشترخانی و امیران منغیت، اهتمام ویژه‌ای به مدرسه و علمای مدرسی داشتند تا از این نظر در تقابل‌های ایدئولوژیک با دولت‌های شیعه مذهب ایران (صفوی و قاجار) بر مشروعیت سیاسی و مذهبی خود بیفزایند. زمانی نگذشت که مدرسه‌های پرشماری در بخارا بنا و از طرف خان اوزبک از آن‌ها حمایت مادی و معنوی شد که در این میان مدرسه میرعرب از بهترین و بزرگ‌ترین مدرسه‌های این دوران به شمار می‌آید. مدرسه میرعرب نمونه جالبی از نهادهای اسلامی و ارارود است که در طول چند سده، کانون حفاظت از گفتمان سنت اسلامی این سرزمین بودند. محدوده نفوذ این گفتمان را طلبه‌هایی تعیین می‌کردند که در این مدرسه‌ها آموزش دیده بودند و میراث استادان خویش را به همه ترکستان و دشت قباچاق و سرزمین‌های تاتار و بلغارنشین انتقال می‌دادند. این مدرسه‌ها سهم معینی در گسترش فرهنگ اسلامی در میان مردم بدوی و گسترش تمدن در میان آن‌ها داشتند. بررسی ساختار کالبدی، سازوکار آموزشی، چگونگی اداره و تأمین منابع مالی، محتوای درس‌ها و

استادان این مدرسه‌ها که مدرسه میرعرب یکی از نمونه‌های شاخص آنها است ما را به درکی روشن از جایگاه و اهمیت این مدرسه‌ها در تمدن اسلامی وراورد و نقش آنها در نهادینه‌شدن فرهنگ اسلامی وراورد می‌رساند؛ همچنین گسترش فرهنگ اسلامی در میان مردم ترک و تاتار دشت قیچاق و حفاظت از هویت اسلامی این مردم در برابر تسلط روسیه تزاری و شوروی را نیز تبیین می‌کند.

References

- Aini, Sadrudin (1981), **Memories**, Vol. 2 and 4, Dushanbe: Erfan [in Persian].
- ARCHNET (n.d.), Available at: https://archnet.org/sites/2117/media_contents/28663#, (Accessed on: 15/3/2019).
- Bukhari, Mirza Muhammad Zaman (2014), **The Sea of Chronicles**, Edited by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky, Brill: Studies in Persian Cultural History [in Persian].
- Burnes, Alexer (1835), **Travels into Bukhara**, Vol. 1, London: John Murray.
- Fitrat, Abdurauf (2011), **Indian Sayings**, Tehran: Shahriaran [in Persian].
- Frank, Allen (2012), **Bukhara and Muslims of Russia, Sufism, Education and Paradox of Islamic Prestige**, Leiden-Bosto: Brill.
- Frank, Allen (2013), **A Month among the Qazaqs in the Emirate of Bukhara**, Leiden-Bosto: Brill.
- Ghafurov, Babajan (1997), **Tjikan**, Dushanbe: Erfan [in Persian].
- Hakim Khan, Muhammad (2009), **Selected History**, Edited by Yayoi Kawahara and Koiti Haneda, Tokyo: Institute for Study of Languages and Cultures of Asia and Africa [in Persian].
- Henry, Francis and Edward Denison Ross (2005), **The Heart of Asia**, New York: Taylor and Francis e-Library.
- Khalid, Adeb (1999), **The Politics of Muslim Cultural Reform**, Berkeley: University of California Press.
- Khalidi, Qurban-Ali (2015), **An Islamic Biographical Dictionary**, Allen Frank, Leiden-Bosto: Brill.
- Konobloch, Edgar (2001), **Monuments of Central Asia**, London: I. B. Tauris, in the United States and Canada Distributed by St. Martines Press.
- Makhdum Danish, Ahmad (1960), **An Essay or a Brief History of Mangitid Sultans**, Stalinabad: Governmental Periodicals Tajikistan [in Persian].
- Marjani, Shihab ad-Din (1897), **Mustafad al-Akhbar fi Ahwali Qazan wa Bulghar II**, St. Petersburg.
- Marvi, Muhammad Kazem (1990), **The History of Aalam Aray Naderi**, Tehran: Elm [in Persian].
- Monshi Ghomi, Ahmad (2003), **A Summary of History**, Tehran: University of Tehran [in Persian].
- Olufsen, O. (1911), **The Emir of Bukhara and His Country**, London: William Heinemann.

- Raisnia, Rahim (2008), **Jadidi Movement in Tatarestan**, Tehran: Center of Documents and History of Diplomacy [in Persian].
- Samarqandi, Raqim (2001), **The History of Raqim**, Edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation [in Persian].
- Sami, Mirza Abdul Azim (2009), **Tuhfa-yi Shahi**, Tehran: Society for the National Heritage of Iran [in Persian].
- Sarli, Araz Muhammad (1985), **Turkestan att History**, Tehran: Amir Kabir [in Persian].
- Seyed Moradi, Ahmad (2017), **The Travels of Samarkand and Bukhara**, Tehran: Farhang Sabz [in Persian].
- Shakuri, Muhammadjan (1978), **Sadridin Aini**, Dushanbe: Erfan [in Persian].
- Vambery, Armin (1958), **Fraudulent Dervish's Journey**, Translated by Fath Ali Khaje Noorian, Tehran: Book Publication and Translation Agency [in Persian].
- Zamani, Husayn (1998), **The Travels of Bukhara**, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies [in Persian].
- Ахмадуллин В. А. (2015), “Особенности Советской Двухуровневой Подготовки Исламских Кадров: Опыт и Уроки”, **Исламское Образование в России и за Рубежом**, Том. 11, №. 2, pp. 153-163.
- Остроумовъ, Н. (1907), **Мадрасы въ Туркестанскомъ Краѣ**, Санкт-Петербург: Сенатская типографя.
- Ханыковымъ, Н. (1843), **Бухарскаго Ханства**, Санкт-Петербург: Императорской Академи Наукъ.

پرويشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی